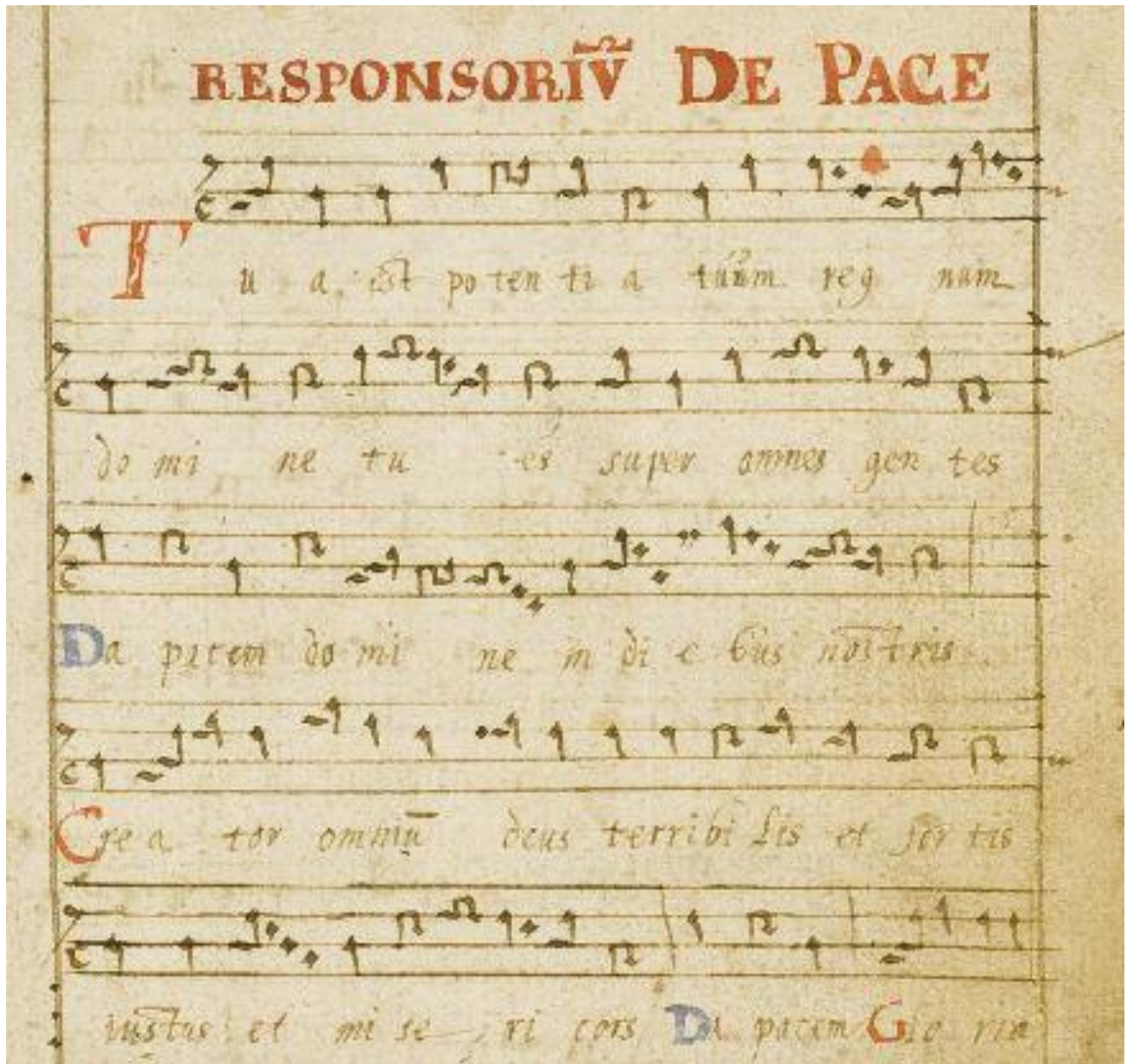

OFFICIA PROPRIA

Folio 149

EEN VENSTER OP HET VERLEDEN

Officia Propria

Een venster op het verleden

“De liturgische boeken van de abdij van Thorn zijn vrijwel alle verloren gegaan, maar bij het weinige dat bewaard is gebleven, bevindt zich ook een handschrift dat voor een groot aantal feestdagen concreet beschrijft welke liturgische rituelen en gebruiken er rond het jaar 1600 hebben plaatsgevonden in deze abdijkerk.” (2)*

“Dit handschrift is van groote weerde.....”, zo luidt de eerste zin van het handschrift.

De bedoeling van deze bijdrage is om dat duidelijk te maken aan de lezer. De volgende onderwerpen komen daarom aan de orde:

- Eerdere publicaties over dit handschrift.
- Het handschrift bevindt zich niet in Thorn maar in Maastricht.
- Een liturgisch boek. Welke categorie? Welke functie en wie gebruikte het?
- Bespreking van de inhoud: 1. De rubrieken 2. De gezangen
- Het hoefnagelschrift.
- Door wie werden de gezangen uitgevoerd?
- Bespreking van een aantal bijzondere vieringen, om aan te tonen hoe belangrijk dit handschrift is.
- De studie van één bijzonder gezang.

- **Publicaties**

Mijn belangstelling voor dit handschrift werd gewekt door de interessante artikelen van professor **Dr. Jos Smits van Waesberghe**. (1*)

Ik zag mogelijkheden om in de vorm van concerten, samen met mijn Schola en een aantal solisten, de liturgie van Thorn te laten herleven. Onze regisseur, Johan Schoenmakers was daarbij onmisbaar. Wat heb ik fijn met hem kunnen samenwerken! Dat resulteerde in een aantal succesvolle uitvoeringen in de abdijkerk van Thorn, maar ook in Venlo en in Watou, tijdens het mondiale Festival Gregoriaans.

De gezangen uit Officia Propria zijn nog nooit uitgegeven. Daarom hebben we samen een 60-tal gezangen geselecteerd en uitgegeven: *Gezangen uit de abdij voor adellijke dames in Thorn*. (4*)

De belangstelling van **Johan Schoenmakers** voor Officia Propria groeide en in 2014 verdedigde hij in Tilburg zijn proefschrift: *OFFICIA PROPRIA Liturgische rituelen en gebruiken in het sticht voor adellijke dames in Thorn*. (2*) Een indrukwekkend proefschrift, waarin al de vragen over Officia Propria beantwoord worden. Voor meer informatie kun je ook terecht bij de mooie uitgave van **Rob van Acht**: *OFFICIA PROPRIA NOBILIUM VIRGINUM THORENSIUM*. (3*)

- **Waar bevindt zich dit handschrift?**

Officia Propria bevindt zich in het archief 18.A *Handschriftencollectie (voormalig)* Officia *Rijksarchief Limburg* onder inv.nr.523, (5*) en is digitaal beschikbaar. De geschiedenis van dit kostbaar document is verrassend. Op de eerste bladzijde staat een handgeschreven bericht: *Gekocht (door het RHCL) van den Z.E.H. Habets Rijksarchivaris die het voor 1 fra(n)c van een koopman in oudheden had gekocht; en deze wederom voor f 0,15 cents van den pastoor van Ittervoort Hendrix.* Op het nippertje gered, denk ik.

- **Een liturgisch boek**

Het formaat is klein (140x180) en gemakkelijk hanteerbaar. In de loop der jaren kreeg het vele namen: 16-eeuwse Directorium, Ceremoniale, Rituale, Liber Ordinarius. Johan Schoenmakers maakt duidelijk dat we te maken hebben met een laatmiddeleeuws **processionale** ook al vanwege het groot aantal processiegezingen. (2* blz.15)

- **Wie heeft het boek gebruikt?**

Als je dit boek in handen hebt, wordt duidelijk dat het véél gebruikt is. Door een soort ceremoniarius die aanwijzingen geeft voor de koster, de dames, de abdis, de organist, de voorzangers, de kapelaan, de leerlingen? Dat is te lezen in de rubrieken hier beneden. Maar er zijn ook aanwijzingen die bedoeld zijn voor de koorleider. Daarom komt dr. Schoenmakers tot deze conclusie: *Er is maar één persoon die in aanmerking komt en dat is degene die ook verantwoordelijk is voor de zangopleiding van de leerlingen: **de rector scholae**.*

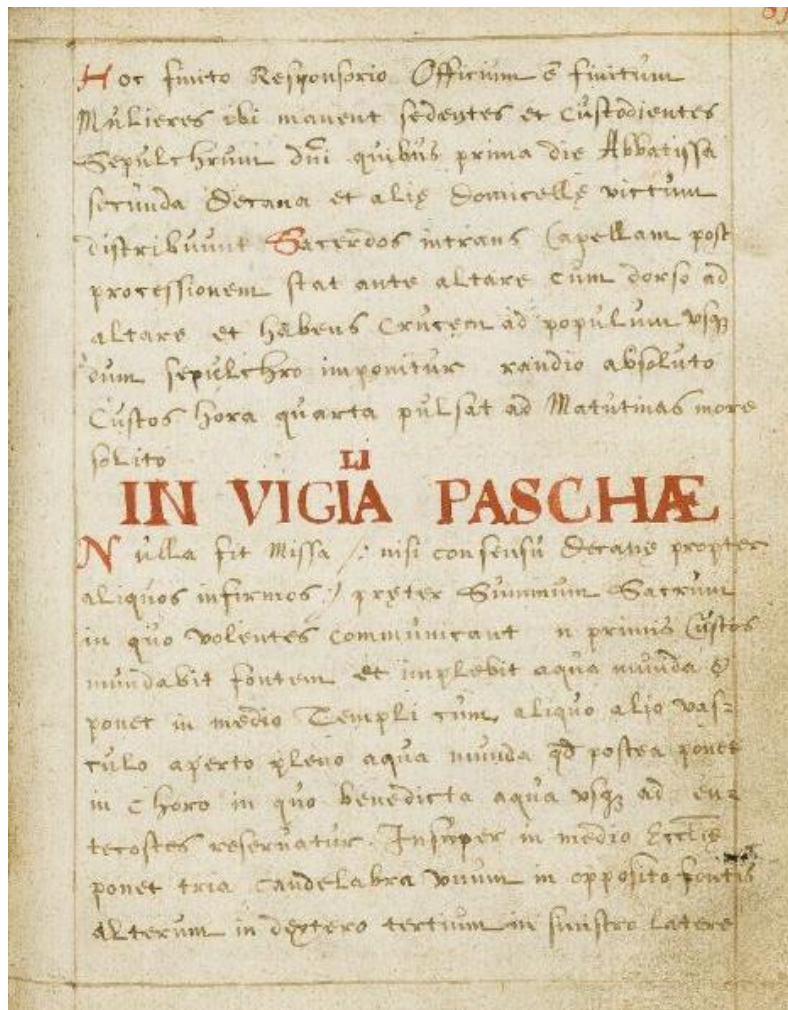
- **De inhoud**

De inhoud bestrijkt het hele liturgische jaar. Een schema uit het proefschrift van dr. J. Schoenmakers laat dat zien.

<u>Periode A:</u>		
1. 1-133	TEMPORALE	Van Palmzondag tot en met het octaaf van Pasen. In dit deel staat ook het feest van Georgius (23 april).
2. 133-164	SANCTORALE	Marcus (25 april) tot en met Servatius (13 mei).
<u>Periode B:</u>		
3. 165-227	TEMPORALE	De Kruisdagen tot en met de zondag in het octaaf van Sacramentsdag.
4. 227-309	SANCTORALE	Johannes de Doper (24 juni) tot en met Catharina (25 november).
<u>Periode C:</u>		
5. 309-348	TEMPORALE	De eerste zondag van de Advent tot en met Driekoningen.
	SANCTORALE	Van Andreas (30 november) tot en met Maria Lichtmis (2 februari).
6. 349-356		<i>Deze folio's zijn verloren.</i>
<u>Periode D:</u>		
7. 357-367	TEMPORALE	Aswoensdag tot en met Passiezondag
8. 367-368	SANCTORALE	Van Perpetua en Felicitas (7 maart) tot en met Benedictus (21 maart).
9. 369-378		<i>Deze folio's zijn verloren.</i>
<u>Appendix:</u>		
10. 379-384		Zes responsoria voor zondagen na Pinksteren.
11. 384-386		De Maria-antifoon <i>Haec est praeclara vas</i> met versikel en oratie, gevolgd door een rubriek.
12. 387-?		<i>Deze folio's zijn verloren.</i>

1. De zogenaamde **rubrieken** beschrijven zeer uitvoerig en gedetailleerd de processies en andere rituelen en gebruiken in de liturgie. Hier volgen enkele voorbeelden om u daarmee kennis te laten maken.
- Allereerst een kopie van zo'n rubriek (met vertaling). Het mooie schrift valt op, sierlijk en duidelijk.

De Paaswake (Fol. 61)

Er is geen mis, (tenzij met instemming van de dekanen voor enkele zieken), behalve de Nachtwake en tijdens die Nachtwake kunnen die dat willen, ter communie gaan. Eerst reinigt de koster de doopvont, zet ze midden in de kerk en vult ze met zuiver water. In dat bekken wordt het gewijde water bewaard tot Pinksteren. Later zal hij het een plaats geven op het hoogkoor. Aan weerszijden van de doopvont zet hij twee kandelaars met een kaars en tegenover de doopvont zet hij een kandelaar waarop hij de paaskaars zal zetten nadat ze gewijd is. Bij een zetel aan de linkerzijde zet hij een klein gedekt tafeltje en daarop een zilveren beker en een ampul met wijn. Bij de doopvont zet hij een lessenaar. Die bedekt hij met een kleed en daarop legt hij de rode

koormantel die de officiant zal aandoen en de doek waarmee hij zich zal omgorden als hij begint met de zegening van de doopvont.....enz

- Nog een rubriek: Hoe de klokken geluid moeten worden, wordt duidelijk omschreven bij de processie rond de doopvont:

Na het Vidi aquam zingen twee dames het tweede deel van de litanie, dat begint met Propitius esto. Men trekt eerst in processie rond de doopvont waarbij ook vaandels worden meegedragen. Daarna gaan de dames terug naar hun koor en de clerici naar het hoogkoor. Dan begint de koster alle klokken te luiden. Ook de klokken van de parochiekerk worden geluid en het kloggelui gaat door tot aan het epistel van de Mis.

- De volgende rubriek over de voorvigilie van Kerstmis mag ik u niet onthouden. Weer al die details maar opvallend is dat tussen het zingen door een wijndronk wordt aangeboden, typisch voor Thorn. Eigenlijk hoort dit gebruik niet thuis in de liturgie en daarom staat er in de omschrijving van de rubrieken naast rituelen ook nog de term “gebruiken”.

Tijdens de vespers wordt op het orgel gespeeld maar het koor wordt niet geleid. Vandaag geeft de abdis na de vespers een feestdronk vanwege haar O-antifoon, namelijk acht kruiken wijn waarvan de koster en de organist één kruik krijgen, die ze bij het orgel opdrinken. Bovendien schenkt de abdis een halve talentum (eenheid van gewicht) suiker. De kapelaan van de abdis heeft een bokaal in zijn handen met daarin de suiker en een lepel en om zijn hals draagt hij een doek. Aan ieder van de dames, kanunniken en priesters die op het koor aanwezig zijn geeft hij één lepel suiker. Wat over is werpt hij in het midden van de kerk voor de leerlingen (iuvenes). Als de wijn en de zaken die daarbij horen naar het koor worden gebracht, lopen er roededragers voorop, dan volgen twee leerlingen die toortsen dragen, dan de dienaren die de wijn dragen, dan de kapelaan. Nadat men de helft heeft uitgedronken, wordt op het orgel de hymne Puer nobis nascitur gespeeld en het koor antwoordt tot aan het slot. Na afloop van deze hymne wordt de rest van de wijn opgedronken. Nadat dit beëindigd is, is ook het officie afgelopen. 's Avonds om vijf of om zes uur wordt de kleine klok geluid voor de completen, die de dames op hun koor zingen.

2. **De gezangen.** Het grootste deel van de inhoud bestaat uit gezangen met volledige tekst genoteerd in hoefnagelschrift:
90 responsoria prolixa, 90 antifonen(vaak met psalmverzen), ruim 20 hymnen, invitoria met psalmen, 3 sequensen,
10 Alleluia's met verzen, 3 melodieën voor *Benedicamus Domino*.
5 litanieën.

Bijzonder is de viering van de derde Kruisdag. Het is de enige plaats in Officia Propria waar alle gezangen van de mis, de vaste én de wisselende, volledig zijn uitgeschreven:

Vanuit Thorn trekt de processie naar Ittervoort. Terwijl men daar de kerk binnengaat wordt de litanie *Agnus Dei* gezongen. Na de litanie begint de hoogmis:

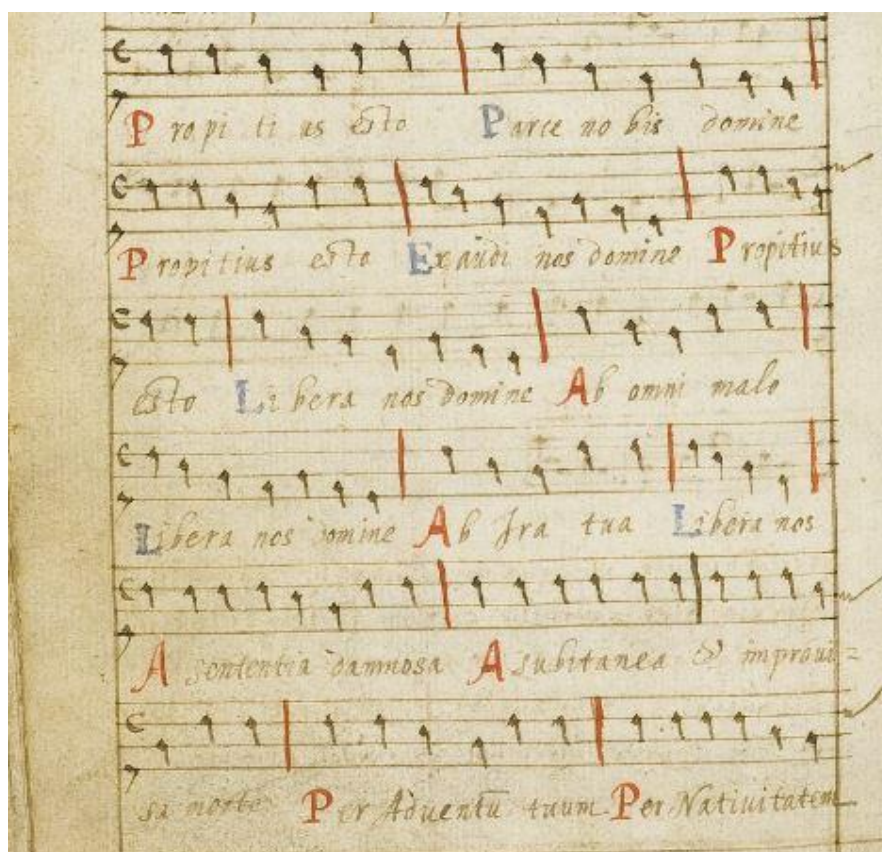
- Introitus *Salve sancte parens*
- Kyrie en Gloria uit de IXde mis, de Mariamis
- Alleluia. Vers Ora pro nobis Alleluia. Vers Surrexit pastor bonus
- Sequentia Virginis Mariae lades intonent christiani
- Credo Cardinalis
- Offertorium Recordare met toegevoegde aanroepingen: teksten op de melodie van het alleluia-melisme aan het slot.
- Sanctus en Agnus Dei uit de IXde mis.
- Communio Beata viscera

De muzieknnotatie en de kwaliteit er van wordt besproken in het volgende hoofdstuk.

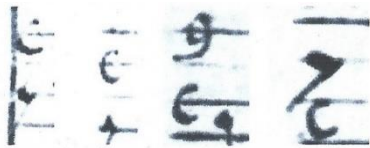
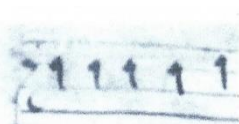
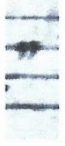
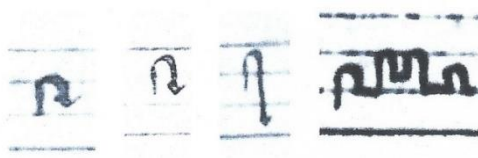
- **Het hoefnagelschrift**

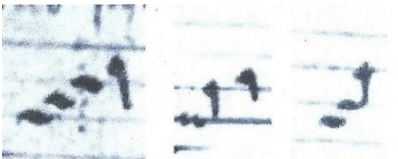
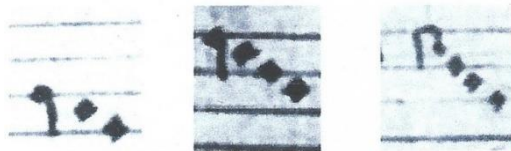
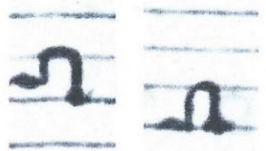
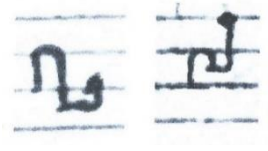
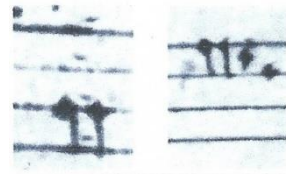
Het verspreidingsproces van het gregoriaans in Europa maakt onderscheid tussen “Germaans dialect” en “Romaans dialect” genoemd, omdat hun verspreidingsgebieden grotendeels samenvielen met het Germaanstalig en het Romaanstalige deel van West-Europa. Niet alleen bestaan er muzikale verschillen tussen deze twee “dialecten”, maar ze zijn ook op een andere manier opgetekend: in het West-Frankische deel is relatief veel kwadraatnotatie te vinden, in het Oost-Frankische deel meer hoefnagelnotatie”. (10)*

De hoefnagel bestaat uit een verticale lijn met daarop een knop en die grafie lijkt op een hoefnagel. Vandaar de naam hoefnagelschrift. Hieronder ziet u zo’n notatie. Het is een fragment uit de Allerheiligenlitanie. Officia Propria fol.72.

Tijdens het proces van verschriftelijking zijn de in het gregoriaans zo kenmerkende nuances verloren gegaan: liquescent, episema, oriscus, salicus, quilisma, tristropha en trivirga. Dat betekent verarming van de melodie. De notatie in Officia Propria hoort duidelijk tot het Germaans dialect en ik noem het Eenvoudig Hoefnagelschrift. Eenvoudig, omdat die speciale grafieën ontbreken. De noten staan genoteerd in een 4-lijnige zwarte notenbalk en als er geen begeleidend tekst is, staan er 7 notenbalken op een bladzijde.

1				2			
3		4		5		6	
7				8			

9		10			
11		12		13	
14		15			

1. OPr kent drie sleutels: f, c en g, die altijd als duo de sleutelaanduiding aangeven. Zoals u kunt zien zijn er vier mogelijkheden.
2. De virga komt het meest voor en bestaat uit een verticale lijn met kop, de hoefnagel.
3. De punctum komt zelfstandig voor en vervangt de virga.
4. De tractulus treffen we alleen aan in samenstellingen, zoals hier in de scandicus.
5. De ruitnoot komt alleen voor in samenstellingen, zoals hier in de climacus.
6. De strophā komt zeer spaarzaam voor in samenstellingen, zoals hier in de distrophā.
7. De pes bestaat uit een lagere toon (tractulus) + een hogere noot (virga). U ziet een secundepes en een tertspes. Als de pes groter is dan een secunde worden de elementen ook verbonden.
8. De clivis bestaat uit een hogere noot en een lagere, in secunde-terts-kwart- en kwintafstand. Bij secundegang in een melisma wordt ook een kwadraatachtige notatie gebruikt.
9. De scandicus bestaat uit een stijgende groep van drie of meer noten.
10. De climacus bestaat uit een dalende groep van drie of meer noten.
11. Torculus. Drie noten: laag hoog laag.
12. Porrectus. Drie noten: hoog laag hoog.
13. Bivirga.
14. Distropha.
15. De custos wordt niet gezongen, maar geeft aan op welke plaats de volgende noot staat in de notenbalk.

Uitzonderlijk is de notatie van *Credo Cardinale* (3*, blz.54). Behalve het hoefnagelschrift treffen we ook kwadraatnotatie aan en zelfs moderne notatie: kwartnoten en breves. De melodie en het gebruik van syncopen doet me twijfelen. Kun je dit nog wel gregoriaans noemen?

Er zijn meer factoren die invloed hebben gehad op het gregoriaans en die uiteindelijk geleid hebben tot het verval van het gregoriaans.

Bijzonder is de manier waarop de *mi* en *fa* en de *si* en *do* in het Oost-Frankische dialect en dus ook in OPr behandeld worden. De halve tonen worden naar boven geduwd waardoor de melodie sterk *fa-do* georiënteerd is. Zie melodievergelijkingen hier onder.

Ben. 40, 13 v	OPr. 179. 4
LH. 518. 2	Opr. 319. 4
GT. 619. 1	Opr. 302. 4

- Zing en vergelijk de twee onderstaande notenvoorbeelden. In LH wordt vastgehouden aan de belangrijke grondtoon *mi* van de IVde modus. In Officia Propria zijn de *mi*'s naar boven geschoven en wordt de melodie ééntonig.

LH 499. 1
Opr. 58. 2

In de volgend melodieënvergelijking laat ik het verschil zien tussen het vroege, XIde-eeuwse, handschrift, BNF 776 fol 87r en het late, XVIde-eeuwse OPr fol 172. Vergelijk en zing de melodieën. De *si* is een belangrijke toon in de mi-modus, nl. de dominant. In OPr worden de *si*'s vervangen door *do* 's, waardoor de melodie minder uitdrukingskracht heeft.

III
BNF 776 fol. 87r.2.

M I-se-ré-re, mi-se-ré-re, mi-se-ré-re, Dó-mi-ne

OPr. 172. 3

Mi-se-ré-re, mi-se-ré-re, mi-se-ré-re, Dó-mi-ne

pó-pu-lo tu-o, quem re-de-mis-ti, Chris-te, sángui-ne

pó-pu-lo tu-o, quem re-de-mis-ti, Chris-te, sángui-ne

tu-o, ne in ae-tér-num i-ras-ca-ris no-bis.

tu-o, ne in ae-tér-num i-ras-cá-ris no-bis.

Als u bekend bent met de litanie van Allerheiligen (GT 193), zal het opvallen dat de melodie van Officia propria (notenvoorbeeld 1), verbasterd is door de dogerichtheid.

Dat de oude kerktoonladders op de achtergrond waken en nauwelijks herkend worden, is ook een reden voor de achteruitgang van het gregoriaans.

De bekende hymne van Guido van Arezzo *Ut queant laxis* laat de opeen-volgende zinnen telkens een toontrap hoger beginnen: *ut re mi fa sol la* (Liber Hymnarius 382). Deze melodie vinden we ook in OPr, maar van de mooie Protusmelodie (de

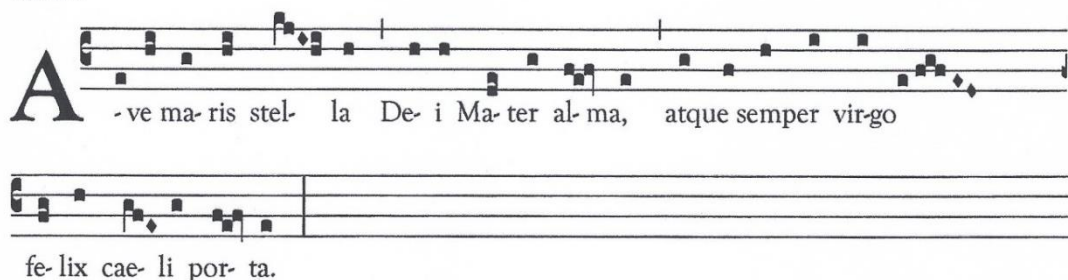
kerktoonladder *Re*) en de mooie opbouw is niets meer te bekennen.

Opr. 230. 5

De hymne *Ave maris stella* (Liiber hymnarius 258) kennen we ook van de *Mariavespers van Monteverdi*. Een krachtige Protusmelodie. Maar er is geen begrip voor deze kerktoonladder *Re*. Het gezang eindigt zelfs in een sol-cadans. deze notatie durf ik een miskleun te noemen. Zelfs als je enkel moltekens toevoegt.

Opr. 225

Met Officia Propria en het hoefnagelschrift bevinden we ons in de XVIde eeuw en het gregoriaans is dan op zijn retour. De voorbeelden hierboven laten dat zien.

Maar de melodieën kunnen gemakkelijk gecorrigeerd worden, met behulp van betrouwbare Xde-XIde eeuwse handschriften. Dat is gebeurd in bovengenoemde bundel. (4*)

- **De uitvoering en de uitvoerenden**

“Uitvoering en uitvoerenden van de gregoriaanse gezangen”, dat is exact de titel van een hoofdstuk uit de uitgave van Rob van Acht (3* blz.185). Tot in de finesses wordt dit onderwerp behandeld. Hetzelfde gebeurt in “De verzorging van de eredienst”, een hoofdstuk uit het proefschrift van dr. Schoenmakers. (2* blz.76) Ik kan daar weinig aan toevoegen.

Veel namen worden genoemd: het koor van de dames, het koor van de priesters, solistisch optreden van de officiant, de abdis, de cantrix, de zusters, de rector scholae, de leerlingen. Het komt er op neer dat het grootste deel van de gezangen door de dames wordt uitgevoerd. De abdis is vorstin van het vorstendom Thorn. Als teken van haar vorstelijke status en haar wereldlijke macht beschikt ze in de abdijkerk

over een eigen koor met een eigen altaar. Dat is nog steeds te bewonderen in de abdijkerk. Daar werden de getijden gevierd, zonder officiant. Die taak werd overgenomen door een van de dames, de abdis of cantrix. Ook de meeste gezangen klonken van hier uit. De dames zongen ook de moeilijke gezangen, de responsoria. Een responsorium is een meditatief gezang, vaak rijk aan melodie en niet gemakkelijk te zingen. Zo'n gezang vereist een goede zangopleiding. Die zal er voor de dames zeker geweest zijn, maar ik heb er niets over kunnen lezen. Wel was er in Thorn een koorschool voor leerlingen (*juvenes*) en de leider van die school was de *rector scholae*. In de rubrieken is te lezen dat leerlingen op grote feestdagen werden ingeschakeld als solist.

Al bijna een eeuw geleden heeft de musicoloog Professor Dr. Jos Smits van Waesberghe gewezen op het belang van Officia Propria voor de geschiedenis van het gregoriaans in de Nederlanden. De gezangen zijn onder andere van belang, omdat vele ervan niet voorkomen in de gangbare handboeken en omdat ze een beeld geven van de bijzondere en deels unieke vieringen in de abdij van Thorn.

- **Een aantal vieringen**

Met de bespreking van een aantal vieringen wordt dat nog duidelijker. Ik maakte de volgende keuzes.

De Kersttijd fol.325

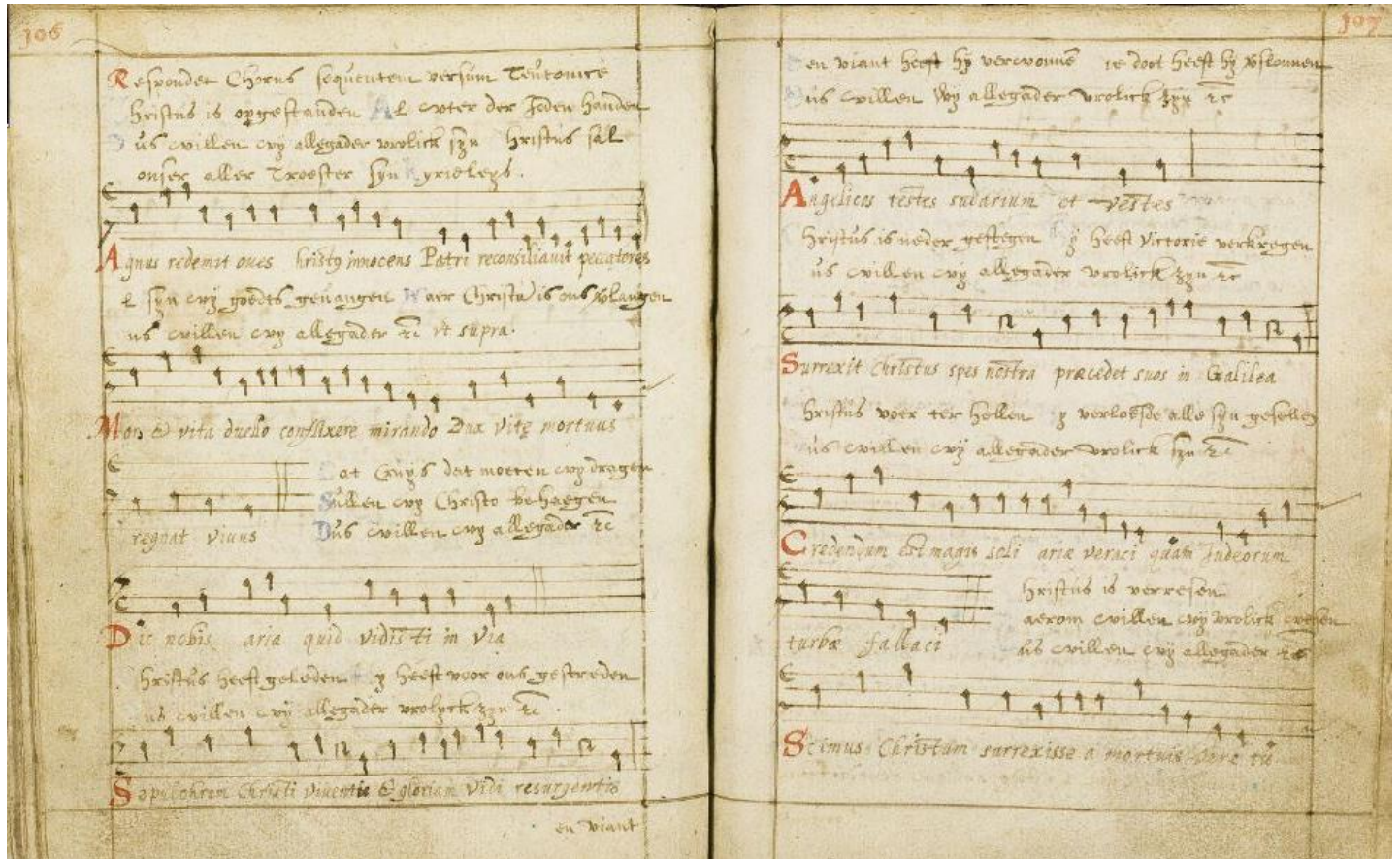
Twee bijzondere gezangen vallen op. (Zie de rubriek Voorvigilie Kerstmis): *Puer nobis nascitur* en *Nu siet willecom heer so korst*.

Het wijndrinken wordt halverwege onderbroken voor het zingen van de feestelijke hymne *Puer nobis nascitur*. Het gezang moet erg geliefd geweest zijn, want het werd bijna dagelijks uitgevoerd. Het is het enige gezang in Officia Propria dat tweestemmig werd uitgevoerd. De hoofdmelodie staat volledig uitgeschreven, van de tegenstem alleen het begin. Deze hymne vervangt het *Benedicamus*, de gebruikelijke afsluiting van de Vespers. De rubriek zegt echter dat het officie pas is afgelopen nadat de rest van de wijn is opgedronken. Het is in Thorn blijkbaar geen probleem dat de wijndronk waarmee de hymne is omkaderd eveneens is opgenomen in de viering van de vespers. (4* blz.19)

In de geraadpleegde ordinarii (Liber ordinarius: een soort draaiboek voor het hele liturgische jaar) die uit de Nederlanden afkomstig zijn, zijn er geen Nederlandse liederen aangetroffen. Het hoort tot de opvallende bijzonderheden van Officia Propria dat het op twee plaatsen melding maakt van een lied in het Nederlands. In de Kerstnacht is dat de hierboven genoemde middeleeuwse variant van *Nu zijt wellecome*. De schippers van Poll, een gehucht nabij Wessem, zijn veelvuldig in dienst van de abdij. Zij hebben het voorrecht om in de Kerstnacht dit kerstlied te mogen

zingen en worden daarvoor goed beloond. De abdis geeft aan iedere schipper een koek (offa) en een kruik wijn. Tijdens de maaltijd gaan de schippers van plaats naar plaats om te vragen om een kruik wijn. De rentmeester en alle dames en alle kanunniken zijn verplicht om hun die wijn ook te geven. Of Officia Propria de oudste vindplaats is van het kerstlied *Nu zijt wellecome* is nog steeds onzeker. Alleen de beginregel *Nu siet willecom heer so korst* staat genoteerd, de melodie ontbreekt.

De Paastijd fol.84

fol.106-107

Het lied *Christus is opgestanden* is het tweede gezang in de volkstaal en heeft een lange geschiedenis die teruggaat op het Duitse *Christ ist erstanden*. Van *Christus is opgestanden* zijn meerdere versies bekend. (7*, 8*, 9*, 6*) In die van de abdij van Thorn worden de laatste twee regels en het *Kyrieleys* uit het eerste couplet in alle coupletten, behalve het negende, herhaald. Daardoor fungeren ze als refrein. Dat heeft tot gevolg dat elk couplet slechts uit twee regels bestaat. Voor zover bekend, is die vorm uniek in de Nederlanden. Bovendien is de versie uit Thorn een van de oudst overgeleverde versies, zo niet de oudste. Bijzonder is verder dat dit gezang niet, zoals in andere versies, eindigt met *Alleluia* maar met het slotcouplet van *Christus is opgestanden*. De coupletten en het refrein zijn ingevoegd in de sequentie *Victimae paschali laudes* en wel zo dat na elke regel van die sequentie een couplet van *Christus*

is opgestanden wordt gezongen. De combinatie van *Victimae* met het lied in de volkstaal is in de late middeleeuwen een bekend verschijnsel in de liturgie van de paasnacht. Zeer uitzonderlijk is het dat deze combinatie wordt gezongen in plaats van het *Benedicamus Domino* aan het einde van de lauden. Die plaats is alleen aangetroffen in *Officia Propria* en ongetwijfeld wil men hiermee aan de viering van de paasnacht een feestelijk slot geven. De tekst van het lied is volledig uitgeschreven, de melodie ontbreekt. Die is gereconstrueerd met behulp van genoemde handschriften. (4* blz.36)

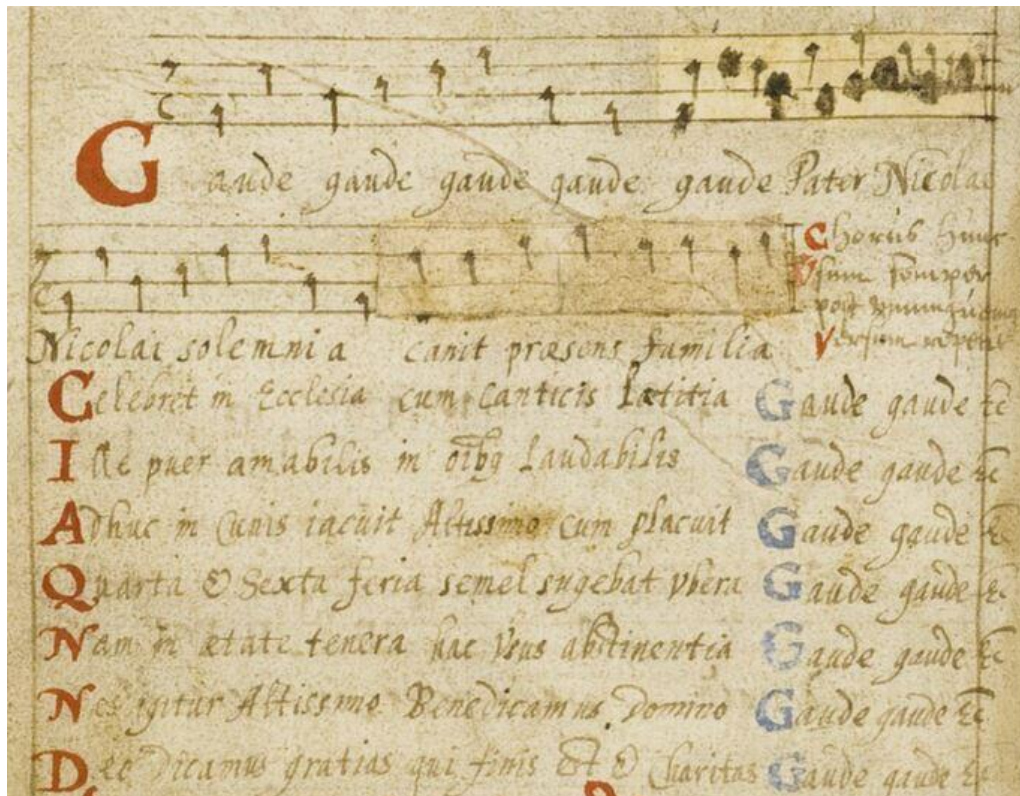
Het Hemelvaartritueel fol.279

In de abdij van Thorn wordt op Hemelvaartsdag 's middags na de noon de hemelvaart van Christus uitvoerig gevierd. Het centrale deel van die viering bestaat uit drie elementen: de oproep *Silete, silentium habete* (zwijgt, wees stil), het zingen van de antifoon *Ascendo ad Patrem* (ik stijg op naar de Vader) en het zingen van het eerste vers en de doxologie van het *Canticum Zachariae*.

Silete, silentium habete komt volgens de musicoloog Smits van Waesberghe vaak voor in teksten uit de late middeleeuwen. (1*) Hij zegt dat "vele tientallen van deze "silete"-melodieën uit de 13de tot 16de eeuw (ook meerstemmig) zijn bewaard", maar de bronnen, vermeldt hij niet. Volgens hem is het een theatrale manier om tot stilte op te roepen.

Het *Silete* wordt in Thorn gezongen door twee leerlingen die bij het orgel staan, dat zich bevindt op de tweede verdieping van het westwerk. De leerlingen staan dus op een hoge plaats en dat is in de middeleeuwen een gebruikelijke manier om aan te geven dat ze engelen presenteren. Na het *Silete* volgt een zeer realistische en spectaculaire uitbeelding van de hemelvaart.

Midden in het schip van de abdijkerk is er (nog steeds!) een gat in de gewelven, het zogenaamde "Himmelloch". Onder dat gat staat de celebrant voor een tafel met daarop een beeld van Christus. Eerst zingt de celebrant *Ascendo ad Patrem*, vervolgens *Ascendo ad patrem meum et patrem vestrum* en tenslotte de hele antifoon. Na de eerste en tweede keer tilt hij het beeld van Christus op en zet het weer neer. Maar na het derde *Ascendo* wordt het beeld aan een koord omhoog gehesen totdat het in de gewelven verdwijnt en zo aan het zicht wordt onttrokken. Dit moet voor de aanwezigen een indrukwekkend gebeuren zijn geweest. (4* blz.56)

In de middeleeuwen is het in veel plaatsen gebruikelijk dat men op de feestdag van een heilige op het einde van de eerste vespers in processie naar het altaar gaat dat aan die heilige is toegewijd. Daar houdt men dan een statie (een halte) om haar of hem te gedenken. Op de vigilie van de feestdag van Sinterklaas gebeurt dat in de abdij van Thorn bij het Nicolaasaltaar. Men zingt het responsorium *Beatus Nicolaus*. Daarna begint de rector van de school de antifoon *O pastor aeternae*. Als feestelijke beëindiging van de vespers wordt daar de hymne *Gaude, gaude...* gezongen, ook begonnen door de rector. Dat de twee laatste gezangen door de rector geïntoneerd worden en niet door de cantrix, duidt er op dat deze gezangen niet alleen door de dames maar ook door de aanwezige clerus worden gezongen. *Gaude, gaude...* is een uitbreiding van het gebruikelijke slot van de vespers. Dat blijkt uit het feit dat in regel 7 en 8 de woorden staan van de gebruikelijke formule:

7. Nunc igitur Altissimo **benedicamus Domino**.

8. **Deo** dicamus **gratias**, qui finis est et charitas.

De uitbreiding heeft de vorm van een lied dat bestaat uit een refrein als eerste versregel, en acht versregels met een kunstig rijmschema. (binnenrijm, eindrijm)

De melodie is genoteerd in hoefnagelschrift, maar het is geen gregoriaans. Veel meer een vrolijk volkslied en het is zeer populair geweest. Het hele leven van de heilige wordt er in bezongen. (4* blz.18)

Processies en Litanieën

De middeleeuwse liturgie is beweeglijk en dynamisch van aard. Dat manifesteert zich onder andere in het enorm aantal processies dat er per jaar wordt gehouden. In Thorn is er een processie op elke zondag en op alle belangrijke feestdagen. Verder is er een grote processie op 25 april voor de vruchten der aarde. De langste processies vinden plaats op de kruisdagen, de drie dagen voor Hemelvaart: Op maandag is er de processie naar Itter (Neeritter), op dinsdag naar Kessenich en op woensdag naar Ittervoort. Op tientallen heiligendagen eindigen in de abdij van Thorn de eerste vespers met een kleine processie naar het nevenaltaar dat aan de betreffende heilige is toegewijd. Ook zijn er op een aantal dagen processies als onderdeel van de viering, bijvoorbeeld een processie naar de tombe van Herswindis, de stichteres van de abdij, om daar voor haar zielenrust te bidden. Al met al zijn er meer dan honderd processies per jaar.

Tot de gezangen die tijdens de processies worden gezongen horen ook de litanieën. Rond het jaar 1600 worden er in Thorn vijf gezongen. Een litanie is, zoals u weet, een gezang dat grotendeels bestaat uit een lange reeks aanroepingen van God en zijn heiligen, die stuk voor stuk worden gevolgd door een smeekbede. Meer informatie hierover vindt u in 2* blz.382.

- **Een bijzonder gezang**

Het leek mij een goed idee om dit artikel af te sluiten met de publicatie van een studie die ik al een tijd geleden maakte(2012): *Processielitanie" Domine aeternae Pater", Vigilie van Pinksteren Officia Propria 206 e.v.*

Een prachtig gezang met een bijzondere structuur, dat ook nog als bijzonderheid heeft dat alleen de drie Goddelijke Personen worden aangeroepen. En misschien is het wel een gezang uniek voor Thorn? In geen enkel middeleeuws handschrift heb ik deze litanie aangetroffen.

- Een aantal gegevens komen uit het proefschrift van Dr. J. Schoenmakers. Ik weet zeker dat Johan mij daar toestemming voor gegeven zou hebben.
- Jan Lipsch verzorgde de kwadraatnotaties.
- Marg Vroomen is verantwoordelijk voor de lay-out.

Louis Krekelberg, Maasbracht 2023.

Literatuurlijst

1* Smits van Waesberghe, Jos S.J.:

- Van een merkwaardige Voor-Vigilie-Viering van Kerstmis. Een gebruik in den ouden tijd te Thorn. Gregoriusblad jg. 57, 1932
- Kerstnacht-Viering in de oud-adellijke abdij van Thorn. Gregoriusblad jg. 57, 1932
- Driekoningen-viering in de oud-adellijke abdij van Thorn. Gregoriusblad jg. 58, 1933
- Ssst...! Op muziek. Orgaan Kon. Ned. Toonkunstenaars-Ver. XI, 1957

2* Schoenmakers, Johan: OFFICIA PROPRIA Liturgische rituelen en gebruiken in het sticht voor adellijke dames in Thorn. (Netherlands Studies in Ritual and Liturgie 14), Tilburg 25 juni 2014.

3* van Acht, Rob: OFFICIA PROPRIA VIRGINUM THORENSIUM De muzikale en liturgische gebruiken in de oude adellijke abdij van Thorn.

4* Krekelberg, Louis & Schoenmakers, Johan: Gezangen uit de abdij voor adellijke dames in Thorn. Een selectie van gezangen uit Officia Propria.

5* Maastricht, in het archief 18.A *Handschriftencollectie (voormalig) Rijksarchief Limburg* onderinv.nr. 523. Liturgische en rituele gebruiken in het sticht voor adellijke dames in Thorn.

6* Krekelberg, Louis: Christus is opgestanden en Victimae Paschali, 2013. Publicatie in Tijdschrift voor Gregoriaans jg.38 nrs. 3 en 4.

7* Amsterdam AMUB Handschrift IC 17 fol.182r 236rv, 1571.

8* Utrecht(voorheen Haarlem) Catharijneconvent Handschrift BMHh fol.29v-30v, 1604.

9* Solesmes, Frankrijk Handschrift Cloet 43, Le graduel Romain de Hollande fol.76v-77v, XVIde eeuw.

10* de Loos, Ike. PATRONEN ONTRAFELD Studies over gregoriaanse gezangen en Middelnederlandse liederen, Hilversum Verloren 2012.

Processielitanie "Domine aeterne Pater" Vigilie van Pinksteren.

Officia Propria 206 e.v.

Om tot een goede uitvoering van deze litanie te komen is het belangrijk te weten hoe dit gezang is opgebouwd.

Het melodieschema op de volgende bladzijde laat zien hoe regelmatig die opbouw is.

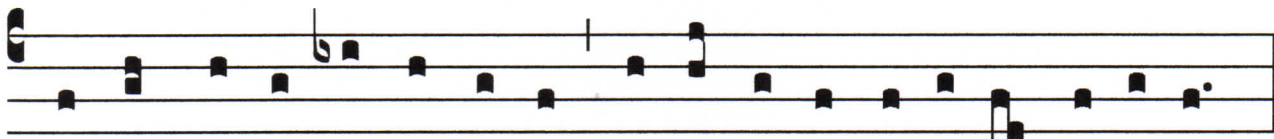
A – B''' – A – B'' – A – A – B' – A'

De litanie kent drie melodieën:

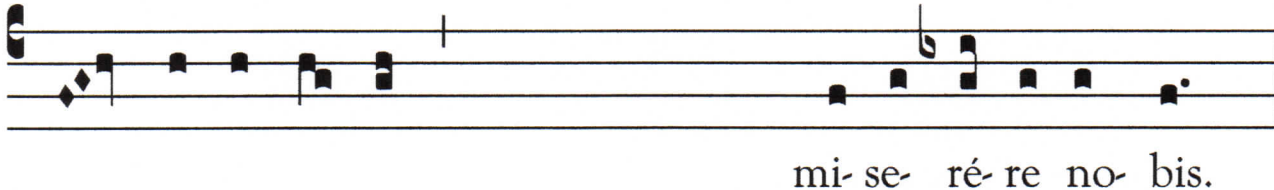
Melodie I:

Melodie II:

Melodie III:

Melodie I is een zelfstandige melodie in de VIe modus die besluit met een *miserere nobis* acclamatie. Zij komt voor met vier verschillende teksten:

Domine aeterne Pater...

Agnus Dei...

Spiritus Domini....

Sanctus Deus....

Deze antifoonmelodie wordt ook ingezet als een soort refrein en is in totaal 17x te horen.

De *miserere nobis* acclamatie klinkt 23x

De litanie *Agnus Dei*, die in Off. Propria gezongen wordt op de derde Kruisdag, toont grote verwantschap met de litanie van Vigilie van Pinksteren: tekst én melodie én acclamatie van het begin (*Agnus Dei*) is exact hetzelfde als in laatst genoemde litanie.

Melodie II heeft de introïtuspsalmodie van de VIe modus. Na deze melodie volgt steeds als refrein melodie I.

Melodie III is een soort aanroepingsformule waarop steeds de *miserere nobis* acclamatie uit melodie I volgt. Deze aanroepingsformule treffen we ook aan in de litanie van de derde Kruisdag, met één verschil. De beginscandicus fa sol la is hier fa sol sa.

Melodieschema Litanie: Dómine aetérne Pater. (Off. Pr. 206 e.v.)

Dómine aetérne Pater miserere nobis

Dómine aetérne Pater miserere nobis

Exáudi clamántes ad te

Dómine aetérne Pater miserere nobis.

Glória, tibi Deus quem ...

Dómine aetérne Pater miserere nobis.

Pater de coelis,

Miserere nobis.

Sancte Pater,

Miserere nobis.

Omnípotens

Miserere nobis.

Agnus Dei, miserere nobis.

Agnus Dei, miserere nobis.

Suscipe deprecationem

Agnus Dei, miserere nobis.

Glória tibi Christe Dei

Agnus Dei, miserere nobis.

Redemptor

Miserere nobis.

Salvátor mundi.

Miserere nobis

Spíritus Dómini miserere nobis.

Spíritus Dómini miserere nobis.

Súpplicum succurre votis

Spíritus Dómini miserere nobis.

Glória tibi, Deus, laus

Spíritus Dómini miserere nobis.

Sanctus Deus, miserere nobis.

Sanctus Deus, miserere nobis.

Tu solus sanctus Deus,

Sanctus Deus, miserere nobis.

Glória Patri et Fílio

Sanctus Deus, miserere nobis.

Sancte Sanctórum

Miserere nobis.

Sanctus Deus

miserere nobis.

Litanie Vigilie van Pinksteren

Domine aeternae Pater Creator caeli et terrae Deus miserere nobis

Heer, eeuwige vader, Schepper van hemel en aarde, God, ontferm U over ons.

Exaudi clamantes ad te propter magnam misericordiam tuam

Verhoor hen die tot U roepen omwille van uw grote barmhartigheid.

Gloria tibi Deus quem omnis terra veneratum

Eer aan U, God, die door heel de aarde aanbeden wordt.

Pater de caelis Deus miserere nobis

Vader in de hemel, God, ontferm U over ons.

Sancte pater sempiternae Deus miserere nobis

Heilige eeuwige Vader, God, ontferm U over ons.

Omnipotens Rex caelestis miserere nobis

Almachtige hemelse Koning, ontferm U over ons.

Agnus Dei qui tollis peccata mundi miserere nobis

Iam Gods, dat de zonden der wereld op zich neemt, ontferm U over ons.

Suscipe deprecationem nostram qui sedes ad dexteram Patris

Aanvaard onze smeekbede, Gij die zit aan de rechterhand van de Vader.

Gloria tibi Christe Dei Patris unigenite Deus

Eer aan U, God, enig geboren Christus van God de Vader.

Redemptor mundi miserere nobis

Verlosser van de wereld, ontferm U over ons.

Salvator mundi miserere nobis

Heiland van de wereld, ontferm U over ons.

Spiritus Domini replens orbem terrarum miserere nobis

Geest des Heren die heel de aarde vervult, ontferm U over ons.

Supplicum succurre votis tuorum replens corda fidelium

Deemoedig vragen wij U: kom onze wensen tegemoet en vervul de harten van uw getrouwen.

Gloria tibi Deus laus et honor per omnia saecula

Glorie aan U, God, lof en eer in alle eeuwigheid.

Sanctus deus sanctus fortis, sanctus et immortalis miserere nobis

Heilige God, heilige sterke, heilige en onsterfelijke, ontferm U over ons.

Tu solus sanctus Deus tu solus Dominus tu solus altissimus miserere nobis

Gij alleen heilige God, Gij alleen de Heer, Gij alleen de Allerhoogste, ontferm U over ons.

Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto sicut erat in principio et nunc et semper et in saecula saeculorum.

Amen.

Eer aan de Vader en de Zoon en de heilige Geest, zoals het was in het begin en nu en altijd en tot in de eeuwen der eeuwen. Amen.

Sancte Sanctorum Deus miserere nobis

Heilige God der heiligen, ontferm U over ons.

Sanctus Deus sanctus fortis, sanctus et immortalis miserere nobis

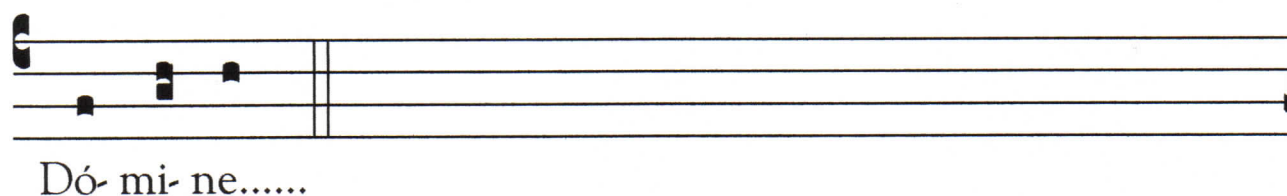
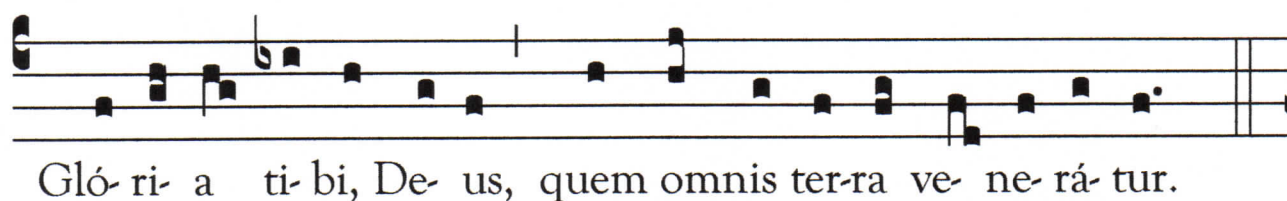
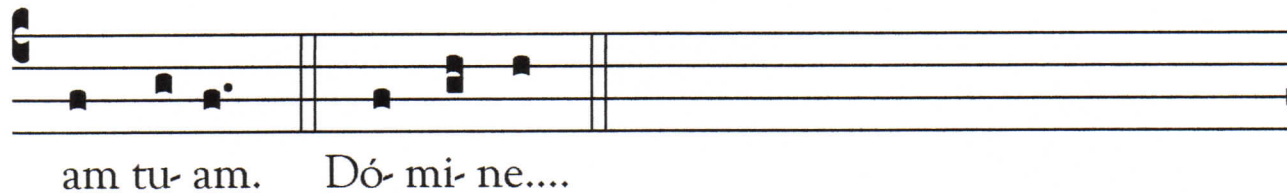
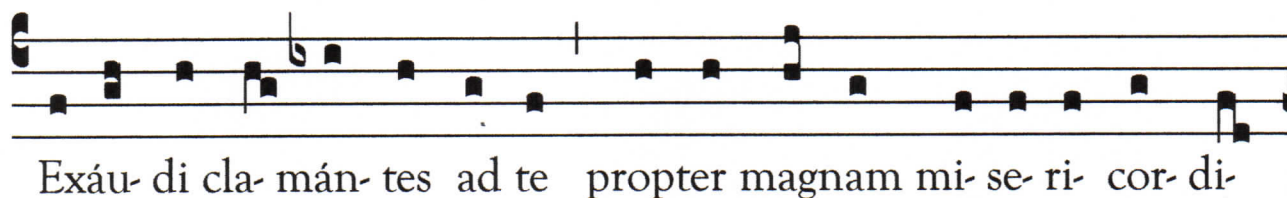
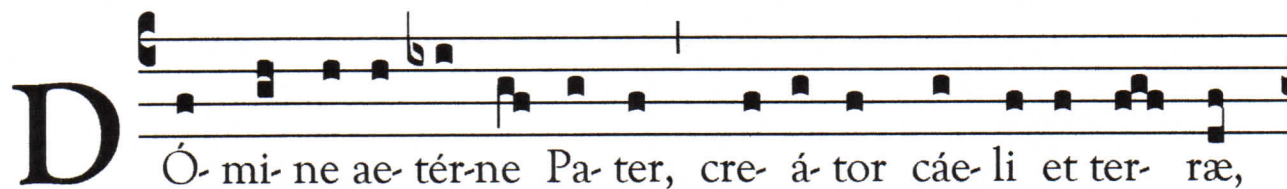
Heilige God, heilige sterke, heilige en onsterfelijke, ontferm U over ons.

Vertaling: Cyriel Tonnaer

Processielitanie.

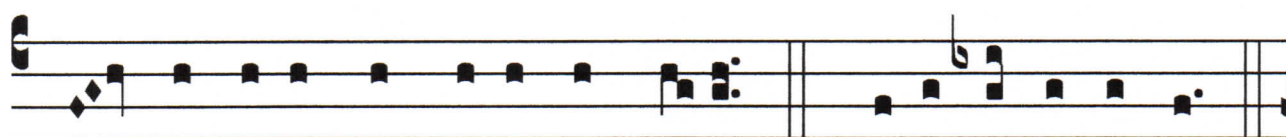
(Vigilie van Pinksteren.)

Dómine aetérne Pater Off. Pr. F 206 e.v.

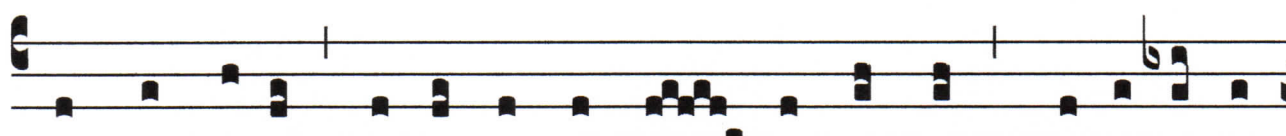
Pa- ter de coe- lis, De- us. Mi- se- ré- re no- bis.

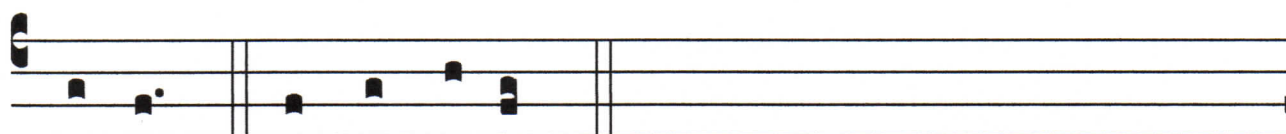
Sa- ncte Pa- ter, sempi- tér- ne De- us. Mi- se- ré- re no- bis.

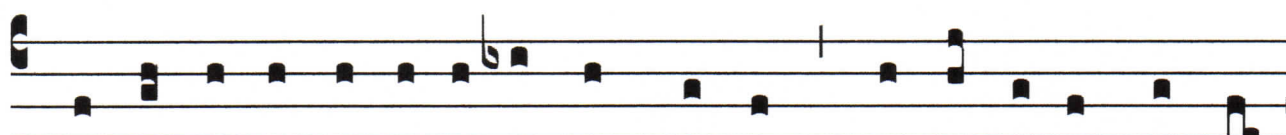
Omni- po- tens Rex Coe- lés- tis. Mi- se- ré- re no- bis.

Agnus De- i, qui tol- lis pec- cá- ta mundi, Mi- se- ré- re

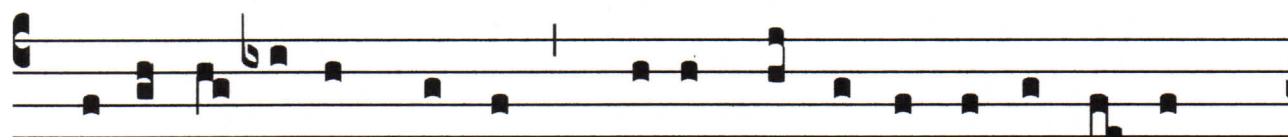
no- bis. Agnus De- i.....

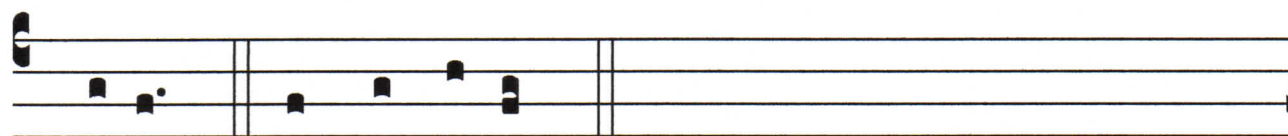
Su- sci- pe depre- ca- ti- ó- nem nostram, qui se- des ad dexte-

ram Pá- tris. Agnus De- i.....

Gló-ri-a ti-bi Chris-te, De-i Pa-tris u-ni-gé-ni-te

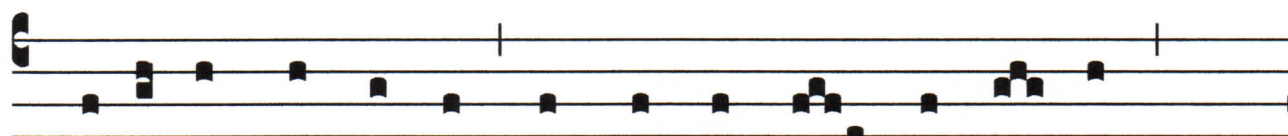
De-us. Agnus De-i.....

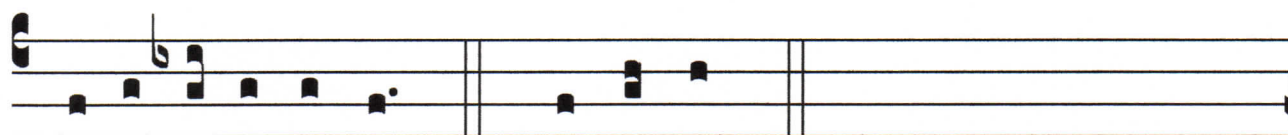
Re-démptor mun-di. Mi-se-ré-re no-bis.

Salvá-tor mun-di. Mi-se-ré-re no-bis.

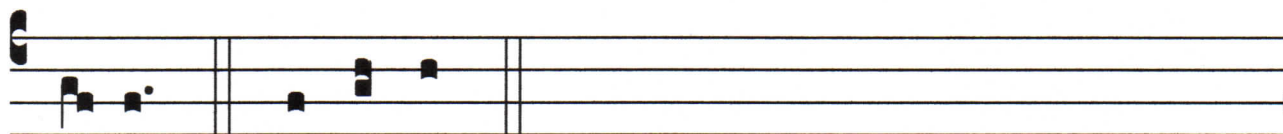
Spí-ri-tus Dó-mi-ni re-plens or-bem ter-rá-rum,

Mi-se-ré-re no-bis. Spí-ri-tus.....

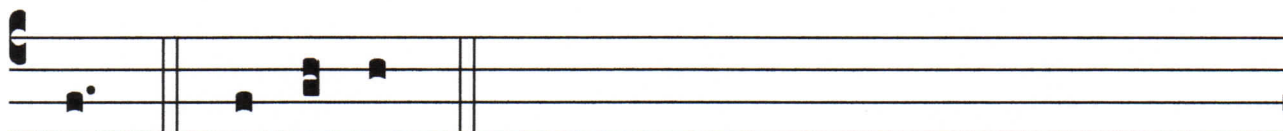
Súppli-cum suc-cúr-re vo-tis tu-ó-rum re-plens cor-da fi-dé-

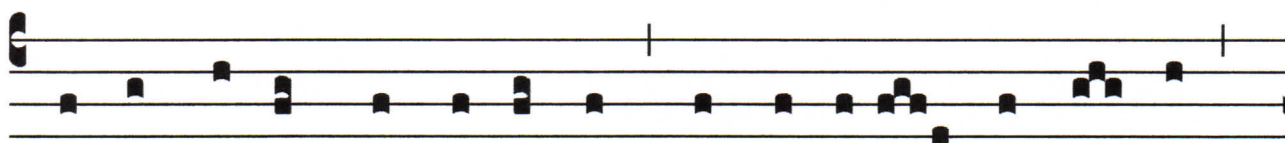
li- um. Spí- ri- tus.....

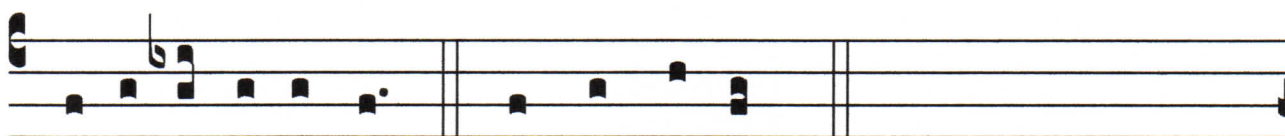
Gló-ri-a ti-bi, De-us, laus et ho-nor per omni-a se-cu-

la. Spí- ri- tus.....

Sanctus De- us, sanctus for- tis, Sanctus et im- mor- ta- lis,

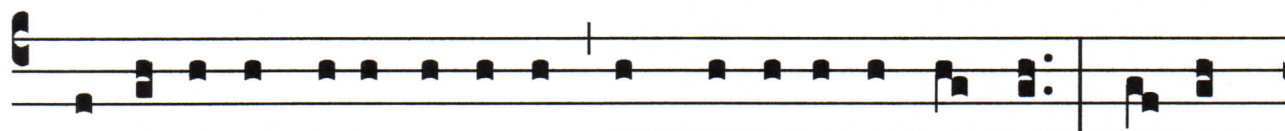
mi-se-ré-re no-bis. Sanctus De-us.....

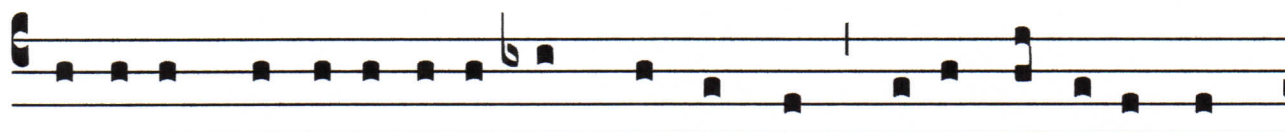
Tu so-lus Sanctus De-us, tu so-lus Dómi-nus, tu so-lus Al-

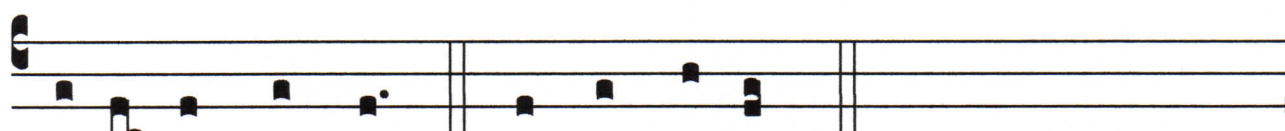
tis- si- mus, mi- se- ré- re no- bis. Sanctus De- us.....

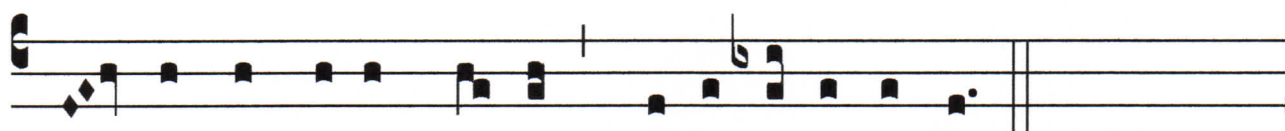
Gló-ri-a Pa-tri et Fí-li-o, et Spi-rí-tu-i Sancto. Si-cut

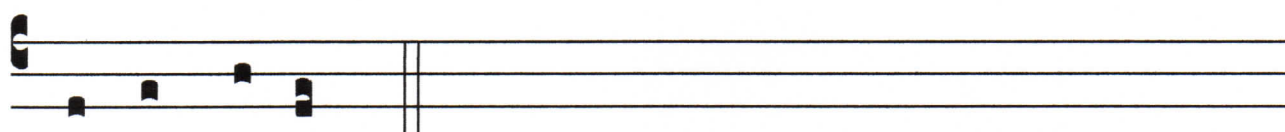
e-rat in princí-pi-o et nunc et semper et in saécu-la sae-

cu-ló-rum. A-men. Sanctus De-us.....

Sa-ncte Sanctórum De-us, mi-se-ré-re no-bis.

Sanctus De-us.....

Rest. L.K.